

Ірина Жиленкова

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

У статті запропоновано концепцію (теоретико-методологічну модель) вивчення зовнішньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст. На її основі розроблено методику, яка дає можливість аналізувати об'єктивний експортний потенціал промислової продукції України, специфіку впливу ринкових механізмів на розвиток продуктивних сил в аграрному виробництві.

Ключові слова: зовнішня торгівля, експорт, протекціонізм, методологічні принципи, наукові методи.

Для соціально-економічного розвитку України останнього десятиліття характерні глибокі інституційні та структурні зміни у всіх сферах промислового та сільськогосподарського розвитку. Перехід на початку 1990-х рр. до ринкового господарського механізму обумовив кардинальну перебудову системи органів управління, не принісши прогнозованих очікуваних позитивних результатів. Натомість остаточний вибір євроінтеграційного політичного курсу України вже в середині другого десятиліття XXI ст. визначає потребу не лише у високопрофесійних та кваліфікованих наукових дослідженнях щодо оцінки можливих ризиків від запровадження вільного економічного простору, а й історичного переосмислення досвіду регулювання зовнішньоторговельних відносин, зокрема кінця XIX – початку XX ст. При цьому в умовах структурної трансформації світового ринку особливо актуальним є те, щоб, базуючись на вітчизняних практичних напрацюваннях та враховуючи реалії глобального інформаційного суспільства, здійснити конструктивне планування шляхів подальшого розвитку експортно-імпортних відносин України з іншими державами, визначити ефективність та доцільність тієї чи іншої моделі зовнішньоторговельної політики (фритредерство, протекціонізм та ін.), дослідити можливості покращення розвитку регіональної інфраструктури з метою вирівнювання платіжного балансу, надання йому позитивного сальдо та ін. До того ж вивчення вказаної проблеми саме періоду особливої активізації світових міждержавних відносин наприкінці XIX – на початку XX ст. зумовлене необхідністю уникнення внутрішніх суперечностей між національною продукцією та товарами іноземного походження за рахунок паритетного компонування, а не одностороннього нівелювання чи пригнічення.

Вирішення вищевказаної проблеми, перш за все, у контексті різностороннього аналізу зовнішньої торгівлі України в другій половині XIX – на початку XX ст., наявне у працях таких сучасних істориків як – О. Гордуновський [4], І. Довжук [6], О. Пилипенко [10], О. Реєнт та О. Сердюк [11], В. Степаненко [13], О. Шляхов [14] та ін.

Разом з тим, необхідно констатувати, що ґрунтуючись на широкій джерельній базі (в тому числі й архівній), у роботах цих авторів репрезентована практична реалізація використаних ними принципів та методів дослідження, без належного теоретичного пояснення доцільності їх обрання. Саме розкриття цього аспекту визначає актуальність та наукову новизну нашої студії.

Зважаючи на вищевказане, метою статті є визначення методологічного інструментарію, з'ясування ефективних теоретичних принципів та методів наукового дослідження проблем зовнішньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст., з точки зору аналізу інтересів промислового й аграрного капіталу, динаміки та тенденцій її розвитку; місця і ролі в загальній структурі експортно-імпортних відносин Російської імперії.

Важливим у аналізі проблем зовнішньої торгівлі будь-якої країни є розуміння впливу фактору економічного «тиску» не лише з боку інших держав – партнерів або конкурентів на світових ринках, а й безпосередньо внутрішнього ринку, перш за все, його інституціональної інфраструктури. Подвійний характер впливу вказаного чинника зумовлює високий рівень змінності

зовнішньоторговельних відносин, що впливає на специфіку інтересів промислово-аграрного капіталу. Для вказаного сектору структурні зміни особливо помітні в умовах активізації модернізаційних процесів, що було властиво для Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. [7, с. 7]. Виникнення в цей період безлічі не лише еволюційних шляхів, а й таких кардинальних змін, які зазвичай спричиняють злам архаїчних тенденцій і формування нових конфігурацій, започаткування перспективних напрямів розвитку та структурних зрушень, призвело до істотних змін у структурі зовнішнього ринку.

Як відомо, специфіка дослідницької діяльності передбачає дотримання певної системи методологічних принципів і наукових методів. При цьому високий рівень суб'єктивізму джерельних матеріалів, різноплановий характер історіографічного комплексу та специфіка поставлених завдань під час розв'язання будь-якої проблеми обумовлює необхідність формування авторської концепції вивчення обраного питання. У цьому контексті не є винятком й історична наука, та власне обрана нами проблематика розвитку зовнішньої торгівлі України з точки зору інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.

Необхідно підкреслити, на наш погляд, в основі відповідної системи розуміння і трактування історичних подій і явищ має знаходитися загальна теорія наукового пізнання як синтез теорії і практики наукового дослідження, а також значна кількість конкретних наукових методів. При цьому вивчення основоположних проблем, пов'язаних із обраною темою дослідження, повинне ґрунтуватися на основі конструювання теоретичного концепту про інституціональний характер архітектоники розвитку зовнішньої торгівлі України наприкінці XIX – на початку XX ст., а саме як:

1) загальний результат безпосередньої взаємодії сукупності державних інститутів у сферах їх безпосереднього впливу, тобто нормативно-правові та практичні засади здійснення експортно-імпортних операцій;

2) результат опосередкованої дії, тобто функціонування інституціонального поля, що формувало загальний тогочасний діловий клімат, специфіку розвитку фінансово-торгового сектору, податкової системи в Російській імперії та ін.

Пріоритетність вказаного підходу доцільно поєднувати із врахуванням ключової особливості тогочасної діючої в Російській імперії системи митно-тарифної підтримки – вибірковості її дії, яка існувала на основі законодавчої практики з тарифними пільгами у вигляді преференцій для окремих товарів, у тому числі й суто регіонального (українського) характеру (цукор для Правобережної України, металургійна продукція для промислового Сходу, виноград для Південної України та ін.). Разом із тим, слід розуміти, що тогочасна митна політика була «частиною механізму, який забезпечував процес капіталістичного накопичення і химерним чином поєднував у строкатій мозаїці російської дійсності найперевіші і найбільш архаїчні форми виробничих відносин» [12].

Очевидно, що необхідність у функціонуванні розвинутої, ефективно зовнішньоторговельної системи обумовлена еволюцією міждержавних економічних відносин. Відтак, за основу нами пропонується (відповідно до загальноприйнятих економічних тлумачень) наступне визначення поняття «зовнішня торгівля» – форма зовнішньоекономічної діяльності, що є господарською діяльністю конкретних суб'єктів та певної держави загалом з іноземними суб'єктами господарської діяльності і поділяється на експорт (вивіз) та імпорт (ввіз) товарів [5, с. 20–21]. Зауважимо, що таке суто економічне пояснення нами було поєднане з історичним, перш за все, щодо розгляду зовнішньої торгівлі, у тому числі, і як наслідок зміни геополітичної ситуації, формування політичних союзів Російської імперії з іншими країнами, налагодження дипломатичних відносин та ін. Не менш важливо і те, що окремим фактором впливу на інтенсивність експортно-імпоротної діяльності кінця XIX – початку XX ст., її динаміку та внутрішню структуру, став тогочасний промислово-аграрний капітал, інтереси якого представляли впливові підприємницькі та поміщицькі/землевласницькі кола.

Теоретичну базу дослідження варто конструювати на основі використання системного підходу, реалізованого шляхом органічного поєднання загальноприйнятих у сучасній українській історичній науці принципів історизму, багатовимірності, об'єктивності та всебічності. Досягненню поставленої мети сприяє застосування принципу послідовності і системності наукової студії, практичне пізнання об'єкта.

Натомість методологічною основою дослідження означеної проблеми має стати теорія пізнання і розуміння, що ґрунтується на позиціях модернізаційного підходу, який розглядає історію як процес переходу від традиційного суспільства до модерного, від аграрного до індустріального

(капіталістичного) [3, с. 410–412]. Використання цієї парадигми дозволяє показати особливості процесів індустріалізації в українських губерніях Російської імперії саме в контексті інтенсивності зовнішньої торгівлі, як з точки зору отримання прибутків від експорту товарів місцевого виробництва та збільшення доходів від протекціоністських мит, так і з огляду на об'єктивну необхідність промисловості і сільського господарства в іноземній продукції, зокрема, аграрній техніці.

У вказаній сукупності принципів центральним є принцип історизму, який визначає трактування історичної дійсності як «індивідуальних» змін у часі. Це обумовлює розгляд економічних явищ із погляду їх генезису, виникнення, розвитку та подальших змін. Наскрізне застосування принципу історизму сприяє розгляду у хронологічній динаміці досліджуваних історичних процесів рубежу XIX–XX ст. На цій основі дії представників влади варто аналізувати, у тому числі і як такі, що визначалися інтересами промисловості та сільського господарства, були спрямовані на зміну тогочасного суспільства. Дотримання загальнонаукового принципу об'єктивності спрощується в ході комплексного аналізу архівних та опублікованих джерельних матеріалів, які неодмінно залучаються до написання будь-якого наукового дослідження [1, с. 115–121]. Зважаючи на об'єктивні причини, його застосування вимагає виваженості не лише у статистичних оцінках, а й щодо «нецифрових» тверджень, врахування фактору взаємодії двох сторін: суб'єкта і об'єкта (наприклад, державних чиновників і регіональних представників торгового промислово-аграрного капіталу, промисловців і громадських кіл (зокрема, земств, особливо південних українських губерній)).

Враховуючи комплексний та міждисциплінарний характер наукової проблеми, її концептуальні підвалини повинні формувати такі галузі науки, як історія України, економічна історія й історична географія, міжнародні відносини, соціальна історія.

Різноманітність використовуваних підходів – філософських (цивілізаційного, прагматичного, аксіологічного), загальнонаукових (системного, міждисциплінарного, структурного, функціонального) та спеціально-історичних (реконструкційного, порівняльного), зумовлюється авторським методологічним релятивізмом, який, незважаючи на відносну стабільність консервативної імперської політики, ґрунтується на підкресленні постійної мінливості тогочасної дійсності (у контексті експортно-імпоротної діяльності) і запереченні відносної стійкості речей і явищ.

Одним із основних методологічних принципів має бути розуміння еволюційного характеру зовнішньоторговельної політики Російської імперії. Його врахування дозволяє комплексно простежити зміни в тогочасному законодавстві, практичній системі регулювання експортно-імпорتنних відносин. Разом із тим, діахронний метод доцільно використовувати в якості орієнтиру для розробки періодизаційного поділу в зовнішньоторговій політиці України 1890-х рр. – 1914 р. Це стосується й більш «локальних» аспектів проблеми: визначення етапів економічного розвитку українських земель у пореформений період, митної й експортно-імпоротної політики російського уряду тощо. Синтез споріднених принципів системності та розвитку забезпечує розгляд окремих складових вказаних історичних процесів. Досить тісно з таким підходом пов'язане і дотримання принципу багатofакторності, який сприяє врахуванню різноманітних суб'єктивних та об'єктивних чинників дій державних інституцій, перш за все, в інтересах торгового промислово-аграрного капіталу.

Натомість використання ретроспективного методу дозволяє системно простежити найбільш помітні риси і тенденції розвитку зовнішньої торгівлі України у хронологічному розрізі (з етапним аналізом); порівняльного – розкрити суть та причини окремих явищ (наприклад, переходу до яскраво вираженої політики промислового протекціонізму), які варто вивчати за спільністю/відмінністю притаманних їм ключових ознак, особливо у співставленні із практикою європейських країн. Зокрема, порівняльно-історичний метод буде корисним під час характеристики державної митної політики по відношенню до різних груп товарів, різних регіонів (у центрі – Україна) і протягом різних періодів кінця XIX – початку XX ст.

Складною методологічною проблемою в дослідженні є з'ясування об'єктивних процесів регіоналізації в зовнішній торгівлі України в контексті інтересів торгового промислово-аграрного капіталу. Зважаючи на специфіку проблеми, виявлення спільних/відмінних рис експортної політики портового Причорномор'я та Приазов'я, зернового Степу, металургійного Сходу, цукробурякового Правобережжя та ін., повинне перебувати в межах загальної теорії «просторової економіки» – обґрунтування принципів раціонального розміщення виробничих потужностей досліджуваної нами галузі економіки з використанням коефіцієнтів локалізації, спеціалізації, диверсифікації та ін. [2, с. 27].

Логічну протилежність має застосування системного підходу в рамках якого зовнішня торгівля України комплексно розглядається як невід'ємна й органічна частина загальноросійського процесу, не відокремлена від інших регіонів. Зауважимо, що поширеною методологічною помилкою багатьох сучасних дослідників є розгляд відповідних експортно-імпортних відносин із позиції дискретності. Натомість оперування економічними категоріями визначає необхідність розуміння системної організації зовнішньої торгівлі як функціонального організму, відмінного від інших елементів, що формували тогочасний загальногосподарський комплекс Російської імперії.

Деталізованому аналізу змін у динаміці активності зовнішньої торгівлі, рівнях прибутковості та втрат вітчизняної промисловості і сільського господарства як від посилення протекціоністських заходів, так і в ході вільної конкуренції, з урахуванням об'єктивної необхідності економіки в розвинутих технологіях, сприяє статистично-економічний метод. При цьому краще брати до уваги той беззаперечний факт, що використання масових даних про експорт-імпорт товарів ускладнене поширеним використанням дослідниками різних епох комплексів джерел досить високого рівня суб'єктивності.

Очевидно, що багаторівнева внутрішня структура обраної проблеми вимагає використання комплексу емпіричних методів історичного дослідження, методів теоретичного пізнання та загальнологічних методів (аналіз, синтез, узагальнення, системний підхід та ін.). Зокрема, принцип поєднання індуктивного і дедуктивного методів значно підвищує об'єктивність авторських висновків, що можуть бути виведені під час переходу від часткового (зовнішня торгівля України) до загального (зовнішня торгівля Російської імперії) і навпаки; застосування діалектичного методу дозволяє розглянути економічні події, процеси, явища та їх наслідки в динаміці [8, с. 4–6]. До цього необхідно додати, що із дослідженням окремих категорій розвитку органічно поєднана матеріалістична основа інтерпретації фінансових, митних та статистичних аспектів зовнішньої торгівлі України, яка передбачає розкриття суті явищ із врахуванням можливої дії на них інших факторів. По суті, у нашому випадку, система матеріалістичної діалектики, незважаючи на досить поширену її інтерпретацію в нерозривному зв'язку із процесами ідеологізації історії в радянський період, дозволяє усвідомити:

а) матеріальну обумовленість виникнення та функціонування окремих явищ (якнайкраще тут підходить осмислення економічної необхідності запровадження протекціоністських мит, посилення міждержавних відносин із саме Німеччиною, урахування урядом інтересів торгового промислово-аграрного капіталу);

б) їх місце в загальному соціальному організмі (наприклад, структурна система «промисловці, підприємці – суспільство», протиріччя між інтересами першої групи та загальною динамікою покращення рівня добробуту населення);

в) закономірності, особливості та специфічні риси зовнішньоторговельних процесів;

г) їх соціально-економічні функції та роль у розвитку Російської імперії загалом та українських земель зокрема.

Застосування уніфікованої оптимальної методики обробки й аналізу кількісних даних, особливо з огляду на тематичне спрямування заявленої теми дослідження, є обов'язковою умовою для виконання наукових завдань та максимально повного використання можливостей джерельних матеріалів і історіографічних напрацювань попередніх поколінь. Варто розуміти, що числові методи сприяють виявленню і формуванню системи кількісних характеристик об'єктів, явищ і процесів, які, як відомо, у ході математичного опрацювання створюють основу для сутнісно-змістовного аналізу [9]. Найголовніше те, що в нашому випадку вони дають якісно нову інформацію, дозволяють встановити абсолютну та відносну міру конкретних рис і якостей процесу зовнішньоторговельної діяльності України в контексті інтересів промислово-аграрного капіталу. Об'єктивно усвідомлюючи ймовірність подачі статистичної інформації, а також деяких фактів чи тверджень, які можуть відрізнятись від окремих джерельних даних, ми рекомендуємо враховувати чинник наявності неточностей у різних архівних та документальних відомостях.

Розуміння закономірності взаємозв'язку різноманітних економічних явищ і процесів, поряд із виявленням факторів, що сприяли або стримували їх розвиток, є зазвичай передумовою для застосування кореляційного аналізу під час визначення ступеню залежності відповідних ознак та їх дії на основний об'єкт дослідження. Зокрема, йдеться про загальну динаміку торгового обороту та вплив на неї, здавалося б таких, другорядних факторів як захворюваність великої рогатої худоби, вбивство імператора Олександра II, неврожай у Франції та ін. Констатації на-

явності зв'язків між окремими подіями сприяють окремі аналітичні методи, а суто історичні – дозволяють виразити силу взаємодії одного чинника з іншим (парна кореляція) або ж із їх сукупністю (множинна кореляція).

Таким чином, рекомендований та проаналізований теоретико-методологічний інструментарій дозволяє суттєво зменшити ризики щодо можливих суб'єктивних оцінок і сприяє наданню авторській позиції концептуального характеру, забезпеченню високої наукової достовірності результатам дослідження. Виконання комплексу завдань щодо об'єктивного вивчення проблем зовнішньої торгівлі України в контексті інтересів промислово-аграрного капіталу (кінець XIX – початок XX ст.) значно полегшується органічним компонуванням загальноприйнятих принципів і методів всебічного системного пізнання історичних подій, фактів, явищ. Безсумнівно, що саме на основі поєднання принципів (науковості дослідження, історизму, функціональної системності, еволюційного розвитку, хронологічного) із методами пізнання (наукового аналізу і синтезу, ретроспективним та порівняльним, історико-статистичним, логічно-аналітичним, комплексного підходу) доцільно здійснювати як розробку внутрішньої композиційної схеми аналізу проблеми на основі опрацювання джерельно-історіографічних матеріалів, так і загалом осмислення ключових аспектів теми.

Подальші перспективи дослідження мають спрямовуватися на розширення пошуку практичних областей застосування охарактеризованих теоретико-методологічних принципів у ході вивчення різноманітних проблем економічного розвитку України в XIX – на початку XX ст., а також на реконструкцію експортно-імпорتنих відносин протягом цього періоду із застосуванням новітніх підходів – теорії фронтиру, мікросистемного аналізу, теорії економічних циклів, інших постмодерністських позицій.

Список використаних джерел та література:

1. Биск И. Я. *Методология истории: курс лекций* / И. Я. Биск. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2007. – 236 с.
2. Верменич Я. В. *Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні* / Я. В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
3. Головка В. «Модернізація» як метанарратив української історії / В. Головка // *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : Міжвід. зб. наук. пр. – 2003. – Вип. 9. – С. 410–427.
4. Гордуновський О. М. *Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст.* : монографія / О. М. Гордуновський. – Черкаси : БРАМА-Україна, 2010. – 320 с.
5. Дахно І. І. *Міжнародна торгівля*. Видання 2-ге, доповнене. Навч. пос. / І. І. Дахно. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 296 с.
6. Довжук І. В. *Зовнішня торгівля Підросійської України у післяреформений період* / І. В. Довжук // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2006. – Вип. XI. – С. 142–153.
7. Жиленкова І. *Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.)* / Ірина Жиленкова. – К. : [Б. в.], 2016. – 668 с.
8. Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. *Курс исторического материализма*. Издание : 2-е издание, переработанное и дополненное / В. Ж. Келле, М. Я. Ковальзон. – М. : Высшая школа, 1969. – 434 с.
9. Ковальченко И. Д. *Методы исторического исследования* / И. Д. Ковальченко; 2-е изд., доп. – М. : Наука, 2003. – 486 с. : ил.
10. Пилипенко О. Є. *Українські землі в системі зовнішніх торговельно-економічних зв'язків Російської імперії у 1861–1914 рр.* : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / О. Є. Пилипенко. – К., 2010. – 36 с.
11. Реєнт О. П. *Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)* / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
12. Савченко М. М. «Рациональный протекционизм» Д. И. Менделеева и таможенно-тарифная политика России в конце XIX – начале XX вв. / М. М. Савченко // *Экономический журнал*. – 2002. – № 2 (5). – Режим доступа : http://economicarggu.ru/2002_5/04.shtml.
13. Степаненко В. В. *Північне Причорномор'я у системі зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії (90-і рр. XIX ст. – 1914 р.)* : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Степаненко. – Миколаїв, 2006. – 261 с.
14. Шляхов О. Б. *Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.)* : монографія / О. Б. Шляхов. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2010. – 243 с.

Стаття надійшла до редколегії 14.02.2016.

Ирина Жиленкова

ВНЕШНЯЯ ТОРГОВЛЯ УКРАИНЫ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX СТ.: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статье предложена концепция (теоретико-методологическая модель) изучения внешней торговли Украины конца XIX – начала XX в. На ее основе разработана методика, которая дает возможность анализировать объективный экспортный потенциал промышленной продукции Украины, специфику взаимодействия рыночных механизмов на развитие производительных сил в аграрном производстве.

Ключевые слова: *внешняя торговля, экспорт, протекционизм, методологические принципы, научные методы.*

Iryna Zhilenkova

FOREIGN TRADE OF UKRAINE AT THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES RESEARCH ISSUES

In the article the theoretical model of analysis of foreign trade of Ukraine of the late XIX century – early XX century is proposed. On its base the methodic was worked out, which allows to analyze the of objective export potential of industrial products of Ukraine, specific of cooperation of market mechanisms turns out on development of productive forces in an agrarian production.

Key words: *foreign trade, export, protectionism, methodological principles, scientific methods.*